

УДК 94 (477) "1920/1930"

С. Набока, канд. іст. наук
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ УРСР НА РУБЕЖІ 1920-Х – 1930-Х РР.

У статті висвітлено особливості розвитку соціально-економічних процесів в Україні в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Проаналізовано основні чинники, що обумовили закономірність впровадження сталінської моделі модернізації в республіці. Визначено основні риси, методи та наслідки індустріалізації та колективізації в Україні.

Ключові слова: неп, індустріалізація, держплан, п'ятирічка, тоталітарна система, репресії, колективізація, голодомор, колгосп, соціалістичні змагання.

Драматичному й суперечливому періоду української історії 1920-х–1930-х рр., який був позначений індустріальними здобутками, українізацією, ліквідацією неписьменності, масовими репресіями тоталітарної системи, колективізацією та голодомором українського селянства, об'єднанням українських земель присвячено багато праць науковців. Однак події тих років і досі залишаються предметом гострих дискусій істориків, суперечок громадських діячів, навіть суспільних конфліктів. Однією з найбільш дискусійних подій української історії тих років, являється питання ціни сталінської модернізації для українського народу та можливих альтернативних варіантів її проведення.

Варто відзначити, що дослідженню цього періоду історії нашої країни присвячені роботи таких науковців як С. Кульчицький [11], І. Білас [1], Ю. Шаповал [14], О. Реєнт [13], Р. Конквест [10] та інших, проте в своїх працях вони аналізують в основному хід і наслідки індустріалізації та колективізації для українського народу. Основні ж чинники та закономірності сталінської моделі модернізації досі залишаються дискусійними та малодослідженими.

Метою даної статті є спроба з'ясування передумов згорання непу, виявлення основних причин та закономірностей, що зумовили прийняття і реалізацію запровадженого варіанту модернізації в республіці, визначення особливостей проведення форсованої індустріалізації та колективізації в Україні.

Незважаючи на те, що промисловий розвиток СРСР у середині 20-х років досяг довоєнного рівня, однак країна в цілому перебувала на доіндустріальній стадії розвитку. Щоб остаточно не відстати від розвинутих капіталістичних держав і забезпечити свій економічний та оборонний суверенітет країна потребувала швидкої модернізації. Тому у грудні 1925 р. на своєму XIV з'їзді правляча партія, яка змінила свою назву і стала називатися всесоюзною – ВКП(б), взяла курс на індустріалізацію країни [12, с. 52].

Однак вирішення питання індустріалізації зіштовхнулося з низкою об'єктивних і суб'єктивних проблем. Слабкість інфраструктури на території країни, дефіцит не лише кваліфікованих кадрів, але й потрібної кількості вільних і дешевих робочих рук, відсутність потрібного устаткування, складність управління виробничими процесами в умовах величезної території країни та стихійного ринку становили серйозні труднощі і могли перешкодити та загальмувати модернізацію. Проте головною проблемою була нестача капіталів потрібних для успішного проведення індустріалізації.

У керівництві держави і комуністичній партії розгорнулася широка дискусія прибічників різних шляхів вирішення питання модернізації, яка співпадала з боротьбою різних більшовицьких угруповань за владу. Ліве крило партії, представлене видатними діячами революції Л. Троцьким, Г. Зінов'євим, Л. Каменевим обстоювали курс на інтенсивніше перекачування коштів із села в місто, за рахунок підвищення податків і цін на промтовари

[2, с. 71]. Проте хлібозаготівельні кризи другої половини 20-х років засвідчили безперспективність таких заходів і ця ідея була засуджена на XV з'їзді ВКП(б) у грудні 1927 р.

Праве крило партії, представлене такими відомими більшовицькими діячами як М. Бухарін, О. Риков, М. Томський, виступало за поглиблення непу і розширення застосування в економіці ринкових механізмів [3, с. 63]. Однак це б означало фактично визнання провалу комуністичного експерименту, посилення соціальної напруги в суспільстві, зміцнення приватного сектору і відповідно посилення його політичного впливу. Крім того, по-перше: абсолютна більшість комуністів, які ще не давно боролися з експлуататорами за суспільство соціальної справедливості не могли сприйняти подальшу зраду "світлим ідеалам" і стерпіти підняття нових суспільних конкурентів. По-друге: закономірні, на даному етапі еволюції тоталітарної системи процеси "консолідації" режиму навколо єдиного вождя, не допускали можливості не лише виникнення якогось (навіть економічного) плюралізму в суспільстві, але й диктували використання інакомислення навіть в самій більшовицькій партії.

До того ж, в СРСР на той час не було багатого приватного капіталу, який би міг профінансувати індустріалізацію. Проте навіть якби він і був, підприємцям, при своєму ненадійному становищі в радянській державі, було б не дуже вигідно вкладати великі кошти на свій страх і ризик в побудову великих заводів, які не могли дати швидкого прибутку. Крім того, нерозвинута інфраструктура країни, великі відстані, холодний клімат, неможливість в СРСР за безцінь експлуатувати робітників визначали високу собівартість майбутньої продукції. Що робило її неконкурентною при продажу за кордоном.

А всередині країни, навіть за умов захисту вітчизняного виробника владою від дешевих іноземних товарів, низька купівельна спроможність населення країни Рад, як і бідність самої держави, знову ж таки робили в основному невідповідним для приватних підприємців розвиток важких секторів промисловості. Загалом такий варіант був би можливий, якби сама держава значною мірою своїми спеціальними замовленнями стимулювала розбудову і розвиток приватних індустріальних гігантів. Проте для цього було потрібно щоб і держава і бізнесмени мали великі кошти, чого в наявності не було. В будь-якому разі такий шлях не лише зводив нанівець можливості швидкої модернізації, утруднював керування цими процесами, але й не вирішував проблем нестачі фінансів потрібних для розбудови важкої індустрії.

Радянський Союз не мав заморських колоній за рахунок яких міг би профінансувати індустріалізацію [8, с. 181]. СРСР, внаслідок свого слабкого експортного потенціалу і в ситуації коли світові ринки вже були захоплені розвинутими державами, не міг розраховувати й на серйозні прибутки від міжнародної торгівлі. Чекаючи відчутних закордонних інвестицій також було нічого, оскільки по-перше: після революційної націоналізації майна іноземних компаній, зарубіжні бізнесмени резонно побоювались подібних рецидивів від більшовиків у

майбутньому. По друге: холодний клімат, великі відстані, слабко розвинута інфраструктура, а також та обставина, що навряд чи комуністична влада з політичних міркувань дозволила б безрозмірно експлуатувати місцевих робітників за безцінь, визначали надто невисокі прибутки від таких капіталовкладень, що навряд чи приваблювало б потенційних інвесторів. Брати іноземні позики для індустріального ривка СРСР не міг, оскільки з одного боку не хотів залазити в економічну кабалу, а з іншого – ніхто з капіталістичних країн не став би фінансувати майбутнього економічного конкурента, політично ворожу державу. І крім того, відмовившись повертати царські борги, СРСР викликав серйозні сумніви у західних партнерів у гарантіях повернення своїх нових боргів.

За даних обставин країна Рад могла покладатись лише на свої внутрішні фінансові ресурси. Однак їх фактично не було. Держава ледве оклигала від наслідків виснажливих імперіалістичної і громадянської війн, двох революцій та результатів більшовицької політики воєнного комунізму. Отримати ж кошти від економічної експлуатації національних окраїн СРСР, в рамках комуністичної доктрини, що передбачала інтернаціоналізм та рівність народів, було неможливо [8, с. 176].

Поступове накопичення необхідних для індустріалізації фінансових ресурсів шляхом розвитку різних форм власності і перш за все в секторах легкої та харчової промисловості, сфері послуг, виробництві товарів широкого вжитку (звичайно за умов захисту вітчизняного виробника від зовнішнього імпорту) з наступним вкладанням отриманих коштів і залученням зміцненого приватного капіталу в важку індустрію перекреслювало можливість швидкої модернізації. Це загрожувало остаточним відставанням від передових капіталістичних країн, ставило під загрозу оборонний суверенітет країни.

У даних умовах сталінське керівництво обрало найбільш оптимальний, простий, безжалісний і ефективний для зміцнення своєї влади та швидкої індустріалізації країни шлях – провело модернізацію за рахунок селянства [15, с. 46].

XV з'їзд ВКП(б) у грудні 1927 р. схвалив директиви першого п'ятирічного плану на 1928/29–1932/33 рр., за якими середньорічні темпи приросту промислової продукції підвищувалися на 16 відсотків. Розробляючи п'ятирічку, Держплан СРСР посилив темпи індустріалізації ще на 20 відсотків [6, с. 72]. У листопаді 1929 р. в "Правді" з'являється стаття Сталіна "Рік великого перелому", в якій виголошується курс на стрімке форсування індустріалізації.

Неп було згорнуто, ринкові механізми виключались з економіки. Основною ланкою управління тепер оголошувалися не трести, а підприємства. Велику промисловість передали у підпорядкування загальносоюзним наркоматам. Таким чином було взято курс на розбудову централізованої командно-адміністративної системи управління, яка була повністю залежна від Москви [5, с. 149]. Проте, незважаючи на свої недоліки, ця система в даних умовах дозволяла досить оперативно керувати модернізаційними процесами, ефективно мобілізувати і перекидати необхідні кадри, фінанси та ресурси для вирішення нагальних завдань.

Держава фінансувала індустріалізацію за рахунок збільшення вивозу за кордон сировини: золота, нафти, лісу, хутра, хліба та інших видів сировинної та продовольчої продукції; конфіскації грошових накопичень у непманів; продажу у великих кількостях за кордон унікальних витворів мистецтва та музеїв, реквізованих церковних цінностей. Влада максимально розширила виробництво і продаж горілки в країні [7, с. 93]. Крім того, з 1927 р. вводилась політика економії коштів у респуб-

ліці, за рахунок скорочення адміністративно-управлінських витрат (лише за два з половиною роки було зекономлено майже 65 млн. крб.). Уряд санкціонував створення мережі Торгсінів, де не лише іноземці, але й радянські громадяни по завищеним цінам за дорогоцінні метали та валюту могли купити дефіцитні товари й продукти. Таким чином, влада "добровільно" викачувала у населення необхідні їй кошти.

Джерелами фінансування також служили: перекачування коштів із легкої та харчової у важку промисловість; випуск паперових грошей, не забезпечених золотом; добровільно-примусові внутрішні позики (так лише протягом 1927–1929 рр. населення України підписалося на суму понад 325 млн. крб.). До того ж, зросли ціни і податки з народу (а для села додатковим податком було постійне зростання цін на промислові товари).

Сталінське керівництво для розв'язання фінансових проблем і вирішення трудових завдань особливо в північних регіонах країни, у широких масштабах використовувало працю мільйонів в'язнів ГУЛАГу [4, с. 98]. Однак головним джерелом фінансування було безпрецедентне пограбування селянства і фактичне його закріпачення в державних колективних господарствах (колгоспах), де вони за безцінь виробляли сільгосппродукцію.

Оскільки модернізація індустрії вимагала реконструкції і переоснащення старих заводів та розбудови нових на сучасній промисловій базі, то велика частина коштів йшла на купівлю найновіших зразків технологічного устаткування і найму іноземних спеціалістів. Так, лише у 1931 р. радянські закупки становили 30% світового експорту машин і обладнання, а вже у 1932р. – майже 50% [12, с. 192]. Країна володіла необхідними для модернізації сировинними ресурсами, а проблема дешевої робочої сили була вирішена в основному знову за рахунок села. Десятки тисяч селян рятувались від колективізації наймалися на новобудови.

Методами проведення модернізації служили: державний примус населення, страх працівників перед репресіями, а також моральне стимулювання трудового ентузіазму народу, через організацію масових виробничих змагань, які назвали соціалістичними.

Результати індустріалізації республіки були досить успішними і хоча жодна з перших довоєнних п'ятирічок не була виконана в повному обсязі, все ж індустріалізація вивела Україну на якісно новий рівень промислового розвитку. УСРР з відсталої аграрної республіки перетворилась в індустріально розвинуту державу Європи.

Невід'ємною складовою частиною запланованої компартією модернізації було проведення колективізації сільського господарства. Індустріалізація країни, та ще й у стислі строки, потребувала перш за все чималих коштів, вільних і дешевих трудових рук, а також великих резервів продовольства. Збереження непу в обмеженому варіанті ставило державу в продовольчу залежність від селянства, а намагання влади шляхом політики "ножиць цін" отримати додаткові кошти, мало наслідком хлібозаготівельні кризи і незацікавленість селян у підвищенні продуктивності праці. Крім того, межі зростання продуктивності невеличких та небагатих селянських господарств були невисокими, і не могли задовольнити продовольчих потреб зростаючого населення міст та потенційних трудових індустріальних армій. До того ж, консервативне селянство маючи свої власні невеличкі господарства не мало серйозних стимулів поповнювати лави робочого класу, а це створювало проблему нестачі дешевих трудових рук для індустріалізації.

Підвищення продуктивності сільського господарства, могло бути здійснено лише на базі великих господарств, які вкладали б необхідні кошти у модернізацію

свого сільського виробництва. Але створення великих капіталістичних господарств вимагало фундаментального поглиблення ринкових відносин, породжувало б соціальні і політичні проблеми, потребувало тривалого часу. А головне: обмежена в коштах держава не змогла б не лише купити задешево потрібну кількість зерна, але й потрапляла б у продовольчу залежність від великих незалежних виробників. Можливість же швидкого отримання якихось додаткових коштів з села на індустріалізацію звичайно відпадала.

Таким чином, оскільки держава не могла розраховувати на зовнішні прибутки, позики чи інвестиції, а вільних внутрішніх фінансових і продовольчих ресурсів для проведення швидкої модернізації не було, більшовицьке керівництво на чолі з Й. Сталіним вирішило взяти гроші, продовольство та трудові руки шляхом розорення і фактичного закріпачення селянства в великих державних сільських господарствах. Офіційне проголошення безпосереднього переходу до суцільної колективізації відбулося у 1929 р. на листопадовому пленумі ЦК ВКП(б). А у січні 1930 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) "Про темп колективізації та заходи допомоги держави колгоспному будівництву" [15, с. 47]. За цією постановою Україна зараховувалася до групи регіонів, де суцільна колективізація мала завершитися восени 1931 р. або навесні 1932 р.

Планувалася ліквідація дрібних, незалежних та малоефективних селянських господарств і створення великих державних колективних сільськогосподарських об'єднань, шляхом примусового залучення туди селян, їх землі, худоби та реманенту. Ці колективні господарства з великими площами землі передбачалось насити новою технікою, добривами, кваліфікованими кадрами агроспеціалістів і таким чином в майбутньому підвищити продуктивність сільського виробництва. Проте головні і негайні вигоди влада отримувала від безроздільної експлуатації майже безкоштовної праці закріпачених колгоспників-селян. Держава сама визначала скільки виробленої продукції треба залишити на задоволення потреб колгоспників, а скільки вилучити у централізований фонд [11, с. 93].

Колективізацію влада проводила опираючись на партійно-комсомольський апарат, військово-міліційні структури, люмпенізовані та збіднілі прошарки селянства, здійснюючи таким чином розкол села по соціальній ознаці [13, с. 101].

До кінця 1932 р. репресивними силовими і економічними заходами, а також частково пішовши на поступки

селянам (надавши їм присадибні ділянки і худобу) було об'єднано в колгоспи майже 70% селянських господарств і 80% посівних площ республіки. Введенням у грудні 1932 р. "внутрішнього паспорту", який не давав можливості без дозволу місцевої влади селянину перейти до міста, колгоспники фактично закріпачувались [1, с. 278]. Остаточну колективізацію було завершено у 1937 р. На цей час в УРСР налічувалося 27,3 тис. колгоспів, що об'єднували 96,1% селянських дворів і обробляли 99,7% посівних площ [9, с. 178].

Таким чином, темпи і результати індустріального стрибка зробленого країною були вагомими. Було створено потужний промисловий потенціал, забезпечена економічна незалежність і обороноздатність держави. Україна перетворилась у могутню промислову республіку. Однак ці здобутки були оплачені непомірними стражданнями народу, його жорстокою експлуатацією, зниженням життєвого рівня та обмеженням громадянських свобод населення, закріпаченням селянства і знищенням мільйонів людей.

Список використаних джерел

1. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 рр.: В 2 кн. – К., 1994.
2. Греченко В., Гриневич Л., Кокін С., Кульчицький С. Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938) // Політична історія України у ХХ ст.: В 6 т. – К., 2002. – Т. 3.
3. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К., 1991.
4. Документи українського комунізму / І. Майстренко (вступ. ст.). – Нью-Йорк, 1962.
5. Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.): монографія. – К., 2008.
6. Индустриализация Советского Союза. Новые документы. Новые факты. Новые подходы: В 2 ч. – М., 1998–1999.
7. Історія України: Документи. матеріали: Посібник для студ. вищих закладів освіти, учнів, вчителів шкіл, ліцеїв, гімназій / В. Ю. Король (укл., коментарі). – К., 2002.
8. Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация. От великой победы до наших дней. – М., 2002.
9. Колективізація і голод на Україні (1929–1933): 36. док. і матер. – К., 1993.
10. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993.
11. Кульчицький С. Ціна "великого перелому". – К., 1991.
12. Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938). – К., 2003.
13. Ресент О. П., Коляда І. А. Україна між світовими війнами (1914–1939): Події. Люди. Документи: Нариси історії: Навчальний посібник. – К., 2004.
14. Шаповал Ю. І. Україна 20 – 50-х років: сторінки неписаної історії. – К., 1993.
15. Шаталіна Є. П. Експропріація селянських господарств на Україні в 1929–1932 рр. // УІЖ. – 1992. – № 3. – С. 44–53.

Надійшла до редколегії 01.02.13

С. Набока, канд. ист. наук
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ЗАКОНОМЕРНОСТИ И ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ УССР НА РУБЕЖЕ 1920-Х – 1930-Х ГГ.

В статье освещены особенности развития социально-экономических процессов в Украине в конце 1920-х – в начале 1930-х гг. Проанализированы основные факторы, которые обусловили закономерность внедрения сталинской модели модернизации в республике.

Ключевые слова: нэп, индустриализация, госплан, пятилетка, тоталитарная система, репрессии, коллективизация, голодомор, колхоз, социалистические соревнования.

S. Naboka, Ph.D. in History
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE REGULARITIES AND CHARACTERISTICS OF THE SOCIO-ECONOMIC MODERNIZATION OF THE SOVIET UNION AT THE TURN OF 1920'S – 1930'S.

The article highlights the features of the socio-economic processes in Ukraine in the late 1920s – early 1930s. The main factors that determined the regularity of implementation of Stalinist model of modernization in the republic were analyzed. The main features of the methods and consequences of industrialization and collectivization in Ukraine were defined.

Keywords: NEP, industrialization, state plan, Five-Year Plan, totalitarian system, repression, collectivization, starvation, collective farm, socialist competition.